

Protokół inspekcji powiatu olsztyńskiego w 1945 roku

Początki organizacji polskiej administracji państwowej i samorządu terytorialnego w południowej części Prus Wschodnich, wiążą się z uchwałą Rady Ministrów Rządu Tymczasowego RP, z 14 marca 1945 r., o podziale ziem zachodnich i północnych na cztery okręgi administracyjne. Pełnomocnikiem IV Okręgu – Prusy Wschodnie został Jerzy Sztachelski¹. Już 3 lutego 1945 r., Sztachelski powołał w Białymstoku, Biuro Pełnomocnika Rządu Tymczasowego RP na Prusy Wschodnie, kierowane przez Henryka Olejniczaka. Głównym zadaniem Biura było organizowanie administracji polskiej na terenach Prus Wschodnich, po przejściu działań wojennych, w tym kompletowanie i wysyłanie ekip urzędów starościąńskich. Biuro dokonało podziału terenów Prus Wschodnich, mających przysiąc Polsce, na trzy obwody: I – zachodni, II – centralny i III – wschodni. Po 14 marca 1945 r., Biuro przekształcono w Urząd Pełnomocnika Rządu Tymczasowego na Prusy Wschodnie, a 5 kwietnia, w Delegaturę Pełnomocnika Rządu Tymczasowego na Prusy Wschodnie. Delegatura została zlikwidowana 20 czerwca 1945 r.²

W dniu 30 marca 1945 r., Sztachelskiego zastąpił, na stanowisku pełnomocnika rządu, Jakub Prawin, który przybywając do Olsztyna, ustanowił tam jednocześnie siedzibę Urzędu³.

Według pierwotnych założeń Okręg IV – Prusy Wschodnie miał składać się 27 powiatów Warmii, Mazur i Powiśla, o łącznej powierzchni około 27 000 kilometrów kwadratowych. Podział ten nie utrzymał się jednak zbyt długo. Już 7 lipca 1945 r., uchwałą Rady Ministrów, wyłączono z Okręgu 7 powiatów, w tym 4 z nich wcielono do obszaru województwa gdańskiego, a pozostałe 3 do województwa białostockiego. Kolejnych korektur terytorialnych dokonały władze sowieckie jesienią

¹W drugiej połowie 1944 r. wydane zostały trzy akty prawne, regulujące organizację i funkcjonowanie administracji państwowej i samorządowej na terenach wyzwolonych. Były to: dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 21 VIII 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I i II instancji (Dziennik Ustaw RP – dalej: DzU – 1944, nr 2, poz.8), ustawa Krajowej Rady Narodowej z 11 IX 1944 r. o organizacji i zakresie działania rad narodowych (DzU, 1944, nr 5, poz.22) i dekret PKWN z 23 XI 1944 r. o organizacji i zakresie działania samorządu terytorialnego (DzU, 1944, nr 14, poz. 74). Jerzy Sztachelski (1911-1975), kapitan Wojska Polskiego, dr medycyny, członek Polskiej Partii Robotniczej (od 1945r.), pełnomocnik PKWN na województwo białostockie (od 28 VII 1944), wojewoda białostocki (4 I - 28 III 1945), minister aprowizacji i handlu w Rządzie Tymczasowym RP i Tymczasowym Rządzie Jedności Narodowej (30 III 1945 - 5 II 1947), poseł do KRN i Sejmu Ustawodawczego.

² Szerzej na ten temat: E. Kierejczyk, *Województwo olsztyńskie w latach 1945-1949. Kształtowanie się administracji ogólnej, rad narodowych i samorządu terytorialnego*, Olsztyn 1980, s.38-42; *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów. 1945 rok*, przygotował do druku Tadeusz Baryła, Olsztyn 1996, s.XI-XII, 21-58 (dokumenty od nr 1 do 17); F. Sokołowski, *Materiały źródłowe do początków administracji polskiej na Warmii i Mazurach w 1945 roku*, Rocznik Olsztyński (dalej: RO), 1972, t.X, s.323-329; idem, *Z badań nad administracją Okręgu Mazurskiego 1945-1946*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1974, nr 3, s. 292-294; A. Wakar, *Administracja publiczna*, RO, 1966, t VI, s.27-29.

³ Jakub Prawin (1901-1957), ppłk, dr ekonomii. Pełnomocnik Rządu Tymczasowego RP przy dowództwie 2 frontu białoruskiego (od 26 II 1945r.) i pełnomocnik Rządu Tymczasowego RP na Prusy Wschodnie (30 III – 15 XII 1945). Prawin, jako pełnomocnik okręgowy, podlegał – od 11 IV 1945 r. – płk. Edwardowi Ochabowi Pełnomocnikowi Generalnemu dla Ziem Odzyskanych w Ministerstwie Administracji Publicznej. W dniu 13 XI 1945 r. został wydany dekret o zarządzie ziem odzyskanych, których administrację przekazano nowo utworzonemu Ministerstwu Ziem Odzyskanych. Por. Dziennik Ustaw RP (dalej: DzU), nr 51, poz.295 – uchylony 11 I 1949 r. (DzU, 1949, nr 4, poz.22). Organizacja i zakres czynności administracyjnych urzędu została określona w, wydanym z datą 1 VII 1945 r., tymczasowym statucie organizacyjnym Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski oraz regulaminie pracy organów I i II instancji. Statut przewidywał podział Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na 22 wydziały. Zob. Mazurski Dziennik Pełnomocnika Rządu RP, 1945, nr 1, poz. 1 i 4. Por.. F. Sokołowski, *Z badań...*, s. 295-300.

1945 r., włączając – pomimo protestów strony polskiej – w granice Związku Radzieckiego części kilku północnych powiatów Okręgu⁴. Ostatecznie, utworzone rozporządzeniem Rady Ministrów z 29 maja 1946 r., województwo olsztyńskie składało się z 18 powiatów o ogólnej powierzchni 18 832 km²

Na terenie Okręgu Mazurskiego – takiej nazwy zaczęto oficjalnie używać z chwilą przybycia Prawina – prace związane z tworzeniem starostw powiatowych zostały praktycznie zakończone w czerwcu 1945 r. Równolegle, w okresie od maja do sierpnia, następowało oficjalne przekazywanie władzy cywilnej w terenie starostom przez radzieckich komendantów wojennych⁵.

Starostwa powiatowe funkcjonowały w oparciu o ramowy Statut organizacyjny starostwa powiatowego – podzielonego na 19 referatów – wraz z przepisami kancelaryjnymi, ogłoszony przez Pełnomocnika Rządu 1 lipca 1945 r⁷. Bezpośrednią kontrolę nad ich działalnością sprawował wydział IV – inspekcji starostw Urzędu Pełnomocnika Rządu RP, którego naczelnikiem (do 1 marca 1946 r.) był dr Zygmunt Walewicz⁸. Główne zadania wydziału sprowadzały się do przeprowadzania inspekcji i nadzoru tych jednostek samorządowych oraz szkolenia i instruowania personelu administracyjnego. Wydział VIII – samorządowy, oprócz uprawnień inspekcyjnych, odpowiadał również za sprawy podziału terytorialnego Okręgu Mazurskiego, nadzór nad gospodarką finansową samorządów oraz organizację instancji administracji terenowej, w tym powoływanie powiatowych i gminnych rad narodowych. Naczelnikiem wydziału był Bronisław Wiesiołowski⁹

Starostwo powiatowe w Olsztynie rozpoczęło oficjalną działalność 3 kwietnia 1945 r. Pierwszym, tymczasowym starostą olsztyńskim został mianowany Olgierd Donimirski, którego, już w końcu tego miesiąca, zastąpił Michał Musiał. Siedziba starostwa mieściła się przy ulicy Kajki 3 w Olsztynie¹⁰.

⁴ Szerzej na ten temat: E. Kierejczyk, op. cit., s.42 -45; *Okręg Mazurski...*, s. XVIII-XX; F. Sokołowski, *Z badań...*, op. cit., s.305-306.

⁵ Były to następujące powiaty: bartoszycki, braniewski, giżycki, iławski, kętrzyński, lidzbarski, morąski, mrągowski, nidzicki, olsztyński, miasto Olsztyn (powiat miejski), ostródzki, pasłęcki, piski, reszelski, suski, szczywieński, węgorzewski. Por. Rozporządzenie Rady Ministrów z 29 V 1946 r. w sprawie tymczasowego podziału administracyjnego Ziemi Odzyskanych [utworzenie województw olsztyńskiego, szczecińskiego i wrocławskiego – obowiązywało od 28 VI 1946 r.], DzU, 1946, nr 28, poz.177. Podział administracyjny województwa na powiaty został utrzymany, w nie zmienionym stanie, do 6 VII 1950 r.

⁶ Zob. *Okręg Mazurski...*, s. XIV-XVII; F. Sokołowski, *Z badań...*, op. cit., s.300-303.

⁷ Zob. *Mazurski Dziennik Pełnomocnika Rządu RP*, 1945, nr 1, poz.3. Przed wydaniem statutu ramowego, obowiązywał, wydany 5 V 1945 r. przez Pełnomocnika Rządu RP, tymczasowy statut organizacyjny starostw w Okręgu Mazurskim. Przewidywał on podział starostwa na 9 referatów, z określeniem ich czynności i zakresu działania. Zob. Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: APO), Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski 1945-1946 (dalej: UP), sygn. 391/41, s. 34 -36. Szerzej na ten temat: E. Kierejczyk, op. cit., s.79-80.

⁸ Wydział IV został utworzony ze wspomnianego inspektoratu obwodu II – centralnego, obejmującego, projektowane wstępnie, następujące powiaty Okręgu: bartoszycki, darkiejmski (utworzony w VI 1945 – zlikwidowany 18 IV 1946), iławski, lidzbarski, nidzicki, olsztyński, ostródzki, szczywieński, świętomiejski (nie został utworzony). Por. F. Sokołowski, *Z badań...*, s. 300-306; A. Wakar, op. cit., s.33. Zygmunt Walewicz (ur. w 1908 r. w Warszawie), dr, prawnik, inspektor obwodu II – centralnego (od 23 IV 1945 r.), naczelnik wydziału IV – inspekcji starostw Urzędu Pełnomocnika Rządu RP (17 VII 1945 – 28 II 1946), członek egzekutywy KW PPR w Olsztynie (od 24 IV 1945 r.). Urlopowany, od 1 III 1946 r., na 6 miesięcy w związku z podjęciem studiów w Szkole Konsularno - Dyplomatycznej przy Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Po zakończeniu urlopu, nie zgłosił się do pracy i, decyzją biura personalnego Ministerstwa Ziemi Odzyskanych, został wydalony ze służby.

⁹ F. Sokołowski, *Z badań...*, s.296-297. Bronisław Wiesiołowski (ur. w 1890 r. w Warszawie), wykształcenie wyższe, kapitan rezerwy Wojska Polskiego, naczelnik wydziału samorządowego Urzędu Pełnomocnika Rządu RP i Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie (5 VII 1945- 15 XII 1948), członek Mazurskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej (7 XII 1945 -14 VIII 1947) i Olsztyńskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej (14 VIII 1947 – 8 V 1948), członek Komisji Rewizyjnej WK PPS w Olsztynie (10 VI 1946 - 15 IX 1947) i Wojewódzkiej Rady Gospodarczej PPS (1 X 1946 – 21 IV 1948).

¹⁰ APO, UP, sygn. 390/150, s.3. Protokół przejęcia władzy przez starostę Olgierda Donimirskiego z 3 IV 1945. Olgierd Donimirski (ur. 18 X 1913 r. w Czerninie, pow. sztumski), z zawodu technik rolnictwa, członek Związku Polaków w Niemczech, p.o. starosty olsztyńskiego (3 IV-26 IV 1945), członek zarządu Spółdzielni Rolniczo-Handlowej „Rolnik” w Olsztynie (V 1945 - IX 1947), działacz Stronnictwa Pracy i Stronnictwa Demokratycznego. Por. też: ibidem, Urząd Wojewódzki w Olsztynie 1945-1950 (dalej: UW), sygn. 391/2553,

Pierwszego, prowizorycznego, podziału powiatu olsztyńskiego na gminy i gromady, dokonano w maju 1945 r. Przy organizacji samorządu gminnego, kierowano się przepisami przedwojennej ustawy o częściowej zmianie samorządu terytorialnego z 23 marca 1933 r. Zakładała ona organizację systemu gmin zbiorowych, w odróżnieniu od obowiązującego w administracji niemieckiej podziału jednostkowego¹¹. Na terenie powiatu, składającego się z 22 byłych gmin niemieckich, utworzono 12 gmin wiejskich (118 gromad) i 1 miejską. Były to: Butryny, Dywity, Gietkowo (Gutkowo), Gryżliny, Klebark Duży (Klebark Wielki), Lamkowo, Purda Wielka, Ramsowo, Szombark Stary (Wrzesina), Sząbruk, Wartembork Stary (Barczewko) i miasto Wartembork (Barczewo)¹². W drugiej połowie 1945 r. referaty samorządowe starostw powiatowych przystąpiły do zbadania stanu finansowego, gospodarczego i ludnościowego poszczególnych jednostek, w kontekście ich przyszłych możliwości rozwojowych. W myśl zaleceń Ministerstwa Ziem Odzyskanych, za podstawę weryfikacji dotychczasowego podziału uznawano potrzebę tworzenia gmin o powierzchni do 100 km², samowystarczalnych i zrównoważonych budżetowo¹³. Na terenie powiatu olsztyńskiego proces dostosowywania podziału do wymogów ministerialnych został przeprowadzony już wczesną jesienią 1945 r. Dokonano wówczas likwidacji 3 gmin wiejskich powiatu: Bartąg, Gutkowo i Barczewko, przyłączając ich obszary do gmin sąsiednich¹⁴.

Prezentowany dokument pochodzi z zespołu aktowego Urzędu Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski, przechowywanego w Archiwum Państwowym w Olsztynie.

Sporządzony w formie protokołu inspekcyjnego, stanowi on pierwszą, zbiorczą, opisowo-statystyczną charakterystykę powiatu olsztyńskiego według stanu z września 1945 r.¹⁵ W materiale roboczym, pozbawionym datacji – przygotowanym na potrzeby wydziału samorządowego Urzędu Pełnomocnika Rządu RP – znalazły się dane dotyczące nie tylko podziału administracyjnego, sytuacji gospodarczej, finansowej, ludnościowej, ochrony zdrowia i stanu bezpieczeństwa poszczególnych gmin powiatu, ale także interesujące informacje o organizacji aparatu urzędniczego zarządów gminnych, u genezy funkcjonowania władzy polskiej na terenie byłych Prus Wschodnich. Zawarte w dokumencie ustalenia i wnioski, niezależnie od potrzeby ich konfrontacji z innymi przekazami

s.1. Sprawozdanie z pracy starostwa olsztyńskiego za IV 1945. Według sprawozdania, Musiał rozpoczął pełnienie obowiązków starosty olsztyńskiego już 26 IV 1945 r. Z kolei w cytowanym już artykule F. Sokołowskiego (*Z badań...*, s.304), jako datę rozpoczęcia urzędowania, podaje się 5 V 1945 r., co mogło być z związane z otrzymaniem przez starostę oficjalnego aktu nominacji. Michał Musiał (ur. 10 VII 1885 r. w Warszawie), z zawodu inżynier budowlany, naczelnik w Ministerstwie Pracy i Opieki Społecznej (od II 1945 r.), członek egzekutywy Komitetu Wojewódzkiego PPR w Olsztynie (od 24 IV 1945 r.), starosta powiatu olsztyńskiego (26 IV- 17 X 1945), w latach 1946-1948 prowadził własne biuro budowlane w Olsztynie.

¹¹ Pełny tekst ustawy: DzU , 1933, nr 35, poz. 294.

¹² APO, UW, sygn. 391/2553, s.7. Sprawozdanie starosty olsztyńskiego za VI 1945 r. Ogólna powierzchnia powiatu wynosiła, w VI 1945 r., 130 394 ha.

¹³ E. Kierejczyk, op. cit., s. 46-47. Do końca 1949 r., zlikwidowano na terenie województw olsztyńskiego ogółem 33 gminy.

¹⁴F.Sokołowski, *Z badań...*, s.308. Według autora, były to jedyne zmiany dotyczące podziału administracyjnego powiatu, przeprowadzone do połowy 1946 r. W tym miejscu warto dodać, że w pierwszym kwartale 1946 r. zmieniono nazwę gminy Purda Wielka na Marcinkowo przenosząc tam siedzibę jej zarządu gminnego oraz zmieniono nazwę gmin: Gryżliny na Stawiguda i Sząbruk na Gietrzwałd. Dodatkowo, w czwartym kwartale tego roku, przeniesiono siedzibę zarządu gminy Szombark do Jonkowa, zmieniając jej nazwę na „*Gmina Szombark z siedzibą w Jonkowie*”. Zjawisko przenoszenia siedzib zarządów gminnych ustąpiło dopiero po zarządzeniu wojewody olsztyńskiego, z 18 XI 1947 r., zakazującym tego rodzaju praktyk. Por. A. Wakar, op. cit., s.35-36.

¹⁵Doraźne inspekcje poszczególnych gmin i miejscowości powiatu olsztyńskiego były przeprowadzane również w miesiącach wcześniejszych. Por. *Sprawozdanie Mariana Mirskiego, członka komisji powołanej przez Pełnomocnika Rządu, z lustracji 22 miejscowości powiatu olsztyńskiego, przeprowadzonej 16 i 17 kwietnia, z 18 kwietnia 1945 r.*, w: *Warmiacy i Mazurzy w PRL. Wybór dokumentów. Rok 1945*. Przygotował do druku Tadeusz Baryła, Olsztyn 1994, s.20-25 (dokument nr 10); *Sprawozdanie naczelnika wydziału administracji ziem odzyskanych departamentu samorządu Ministerstwa Administracji Publicznej, Henryka Bogatkowskiego, z pobytu w Okręgu Mazurskim w dniach 5 i 6 lipca (po 6 lipca 1945)*, w: *Okręg Mazurski...*, s.88-95 (dokument nr 30).

źródłowymi, powinny stanowić ciekawy przyczynek do dziejów administracji na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej.

Przekaz źródłowy został przygotowany do publikacji przy założeniu dążenia do zachowania jego układu, przejrzystości i charakteru. W nagłówku umieszczono, pochodzącą od wydawcy, datę powstania (w kolejności rok, miesiąc, dzień), informację o rodzaju dokumentu i wystawcy. W legendzie zawarto określenie strony formalnej źródła oraz miejsca przechowywania (archiwum, zespół, sygnatura i strony). Modernizację pisowni, pozostawiającej wiele do życzenia pod względem językowym, ograniczono do poprawienia błędów ortograficznych, interpunkcji i oczywistych „literówek”. Wszelkie ingerencje wydawcy, w tym opuszczenia w tekście, zostały zaznaczone w nawiasach kwadratowych, a konieczne objaśnienia w przypisach tekstowych, oznaczonych literami alfabetu. W odniesieniu do występujących błędów logicznych i nieprawidłowej budowy zdań, lekcję przekazu potwierdzono wykrzyknikami w nawiasach kwadratowych lub w przypisach tekstowych. Ujednoliceniu poddano także, bez zaznaczania, sposób datacji oraz zestawienia o charakterze sumarycznym i tabelarycznym. Zrezygnowano również z sygnalizowania – poza jednym przypadkiem – odręcznych dopisków na marginesach, jako nie mających istotnego znaczenia dla konstrukcji i treści całości tekstu. Występujące w dokumencie skróty rozwiązano w nawiasach kwadratowych, w miejscu ich pierwszego wystąpienia. W przypisach rzeczowych, oznaczonych cyframi arabskimi, wprowadzono informacje niezbędne dla czytelności samego przekazu. Istniejące różnice w ówczesnym i obecnym nazewnictwie miejscowości, rozwiązano, w stopniu możliwym do ustalenia, na podstawie znanych publikacji Gustawa Leydinga-Mieleckiego i Anny Pospiszyłowej¹⁶. Przytoczone noty biograficzne zostały, w zasadzie, ograniczone do okresu wytworzenia źródła. W odniesieniu do danych osobowych dotyczących pracowników samorządowych wykorzystano, przede wszystkim, materiały źródłowe z zasobu Archiwum Warmińsko-Mazurskiego Urzędu Wojewódzkiego w Olsztynie.

¹⁶Por. G. Leyding-Mielecki, *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, Olsztyn 1946; A. Pospiszyłowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987.